

УДК 37.015.31:37.091.322]:911(075)

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ З ПІДРУЧНИКОМ ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Крит Н.В., аспірант
кафедри теорії та методики навчання природничо-географічних дисциплін
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті подано теоретико-методологічне обґрунтування моделі формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії. Морфологічний склад моделі передбачає взаємодію теоретичної, організаційної та результативної складових. Визначено систему взаємозв'язків між її елементами. Проаналізовано структурні компоненти, педагогічні умови, методичні засади, етапи, критерії та рівні сформованості досліджуваних вмінь. Запропонована модель дозволяє розглянути основні аспекти процесу формування вмінь самостійної роботи з навчальною книгою.

Ключові слова: модель, формування вмінь, самостійна робота, підручник, фізична географія.

В статье дано теоретико-методологическое обоснование модели формирования умений самостоятельной работы учащихся основной школы с учебником физической географии. Морфологический состав модели предусматривает взаимодействие теоретической, организационной и результативной составляющих. Определена система взаимосвязей между ее элементами. Проанализированы структурные компоненты, педагогические условия, методические положения, этапы, критерии и уровни сформированности исследуемых умений. Предложенная модель позволяет рассмотреть основные аспекты процесса формирования умений самостоятельной работы с учебной книгой.

Ключевые слова: модель, формирование умений, самостоятельная работа, учебник, физическая география.

Krit N.V. THE MODEL OF INDEPENDENT WORK SKILLS FORMATION OF SECONDARY SCHOOL PUPILS WITH PHYSICAL GEOGRAPHY TEXTBOOK

The article presents theoretical and methodological substantiation of the model of independent work skills formation of secondary school pupils with physical geography textbook. The morphological structure of the model provides interaction between theoretical, organizational and productive components. The system of relationships between the model elements has been defined. The structural components, pedagogical conditions, methodology, stages, criteria and levels of investigational skills have been analyzed. Offered model allows considering the main aspects of independent work skills formation with textbook. Implementation in the school methodology of various independent forms and methods in studying geography is capable to optimize the educational process, increase motivation to the subject and the level of pupils' achievements and contribute to effective formation of cognitive independence of pupils.

Key words: model, formation of skills, independent work, textbook, physical geography.

Постановка проблеми. Рівня освіченості, що затребуваний у сучасному суспільстві, можна досягти шляхом самоосвітньої діяльності. База готовності до самоосвіти закладається в школі через формування вмінь самостійної роботи. Уміння самостійної роботи – це здатність і готовність школяра виконувати певні дії, які направлені на самостійне опанування та застосування у нових змінюваних ситуаціях знань та навичок. У сучасній загальноосвітній школі проблема формування вмінь самостійної роботи учнів має велике значення, адже вони є запорукою успішності навчального процесу.

Формування вмінь самостійної роботи – це процес педагогічної взаємодії вчителя та учня, що направлений на оволодіння вміннями самостійної роботи і розвиток особистісних якостей, що забезпечують ефективність виконання цієї діяльності. Щоб

сформувати вміння самостійної діяльності у процесі педагогічної взаємодії, необхідно насамперед навчити школяра працювати з підручником, а в подальшому проектувати ці вміння на роботу з будь-яким інформаційним джерелом. Навчальна книга є основним засобом навчання та формування вмінь самостійної роботи. Якщо підручник дає учням «можливість усвідомлено пройти крізь усі ланцюжки самостійного учіння, то в них поступово створюється установка на самоорганізацію і самоаналіз інтелектуальної праці» [9, с. 72].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз психолого-педагогічних та методичних інформаційних джерел дає змогу стверджувати, що проблема самостійної роботи учнів не є новою у сфері географічної освіти. Її окремі питання розробляли Й.Р. Гілецький, С.Г. Кобернік, В.П. Корнеєв, М.Г. Криловець, Л.І. Круглик,

Г.О. Ламекіна, М.П. Откаленко, Л.Б. Паламарчук, І.П. Половина, А.Й. Сиротенко, О.Я. Скуратович, О.М. Топузов та ін. Проте недостатньо розкрито питання формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії. Проблема висвітлення методичних аспектів формування зазначених вмінь є актуальною та потребує подальших досліджень.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в обґрунтуванні теоретичних аспектів структури та змісту моделі формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «модель» визначають як «подумки уявлену або матеріально реалізовану систему, яка відображає або відтворює об'єкт (природний чи соціальний) і здатна заміщати його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт» [6, с. 112]. Дидактична модель організації навчального процесу, що є системою взаємопов'язаних компонентів, стисло передає ідеї наукового дослідження, відображає важливі властивості об'єкта, що розглядається. Педагогічними функціями цієї системи є пояснення (якого результату потрібно досягти) та технологічність (якими способами це зробити).

За результатами наукового дослідження було розроблено модель формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії, до складу якої входять теоретична, організаційна та результативна складові (рис. 1). Компонентами досліджуваної системи є об'єкт – процес формування вмінь самостійної роботи з підручником; суб'єкти – вчитель географії та учні основної школи.

Метою моделі є розвиток пізнавальної самостійності школярів, що ґрунтується на формуванні загальнонавчальних вмінь, навичок та оволодінні системою прийомів самостійної роботи з підручником. Важливим є перехід діяльності учня з навчальною книгою від елементарного початкового рівня його застосування (репродуктивного) до вільного використання різних вмінь роботи з компонентами підручника у самостійному пізнанні (творчий рівень).

Завданнями впровадження досліджуваної методичної системи є розвиток загальнонавчальних вмінь та навичок, оволодіння учнями системою прийомів самостійної роботи з навчальною книгою, розвиток пізнавальної самостійності, формування особистості, здатної до саморозвитку, самоосвіти.

Морфологічний склад моделі передбачає взаємодію теоретичної, організаційної та результативної складових. Розглянемо детальніше *теоретичну складову*.

Сучасний стан дослідження проблеми формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником дає змогу говорити про п'ять, найбільш істотних її *компонентів*, які відображені у дидактичній моделі.

Мотиваційний компонент є співвідношенням цілей і внутрішньої активності особистості (бажань, потреб, можливостей). Він ґрунтується на потребі, яка стимулює пізнавальну активність учня, його готовність до засвоєння знань, і формується в процесі усвідомлення суперечності між виниклою у процесі діяльності потребою та неможливістю її задовольнити самостійно. Мотивація виступає найважливішою умовою активності, самореалізації особистості в діяльності. Найбільш характерними і специфічними для самостійної діяльності є мотиви самоконтролю і самостійності.

Змістовний компонент включає в себе навчальну задачу і її вирішення за допомогою навчальних дій. Навчальна задача – ціль задана в певній навчальній ситуації. Вона вимагає від учнів відкриття та освоєння в навчальній діяльності загального способу розв'язання широкого кола проблем шляхом виконання навчальних дій. Самостійні навчальні дії складають основу структури самостійної роботи учня. Він сам обирає адекватні з його точки зору способи виконання цих дій, здійснює безліч операцій, контролює їх відповідно до поставленої мети. Ці дії різноманітні за своїм змістом і напрямом. Освітня, розвиваюча і виховна цінності самостійної діяльності і полягають в тому, що вони потребують для вирішення кожної задачі комплекс розумових, практичних і організаційних дій [3, с. 19].

Організаційно-процесуальний компонент передбачає самоорганізацію діяльності та включає такі уміння, як визначення змісту та об'єму роботи, виокремлення етапів роботи, визначення цілей та задач на кожному етапі діяльності, розподіл часу, оперування навичками і вміннями, використання відповідних способів та засобів дій для самостійного вирішення завдання.

Вольовий компонент виражається у прагненні вирішити навчальну задачу, забезпечує засвоєння способів подолання труднощів, вимагаючи значного розумового та фізичного напруження.

Рефлексивний компонент представлений діями контролю і оцінки, які функціонують як самооцінка і самоконтроль діяльності. Яким би активним не був контроль педагога, правильні результати роботи не

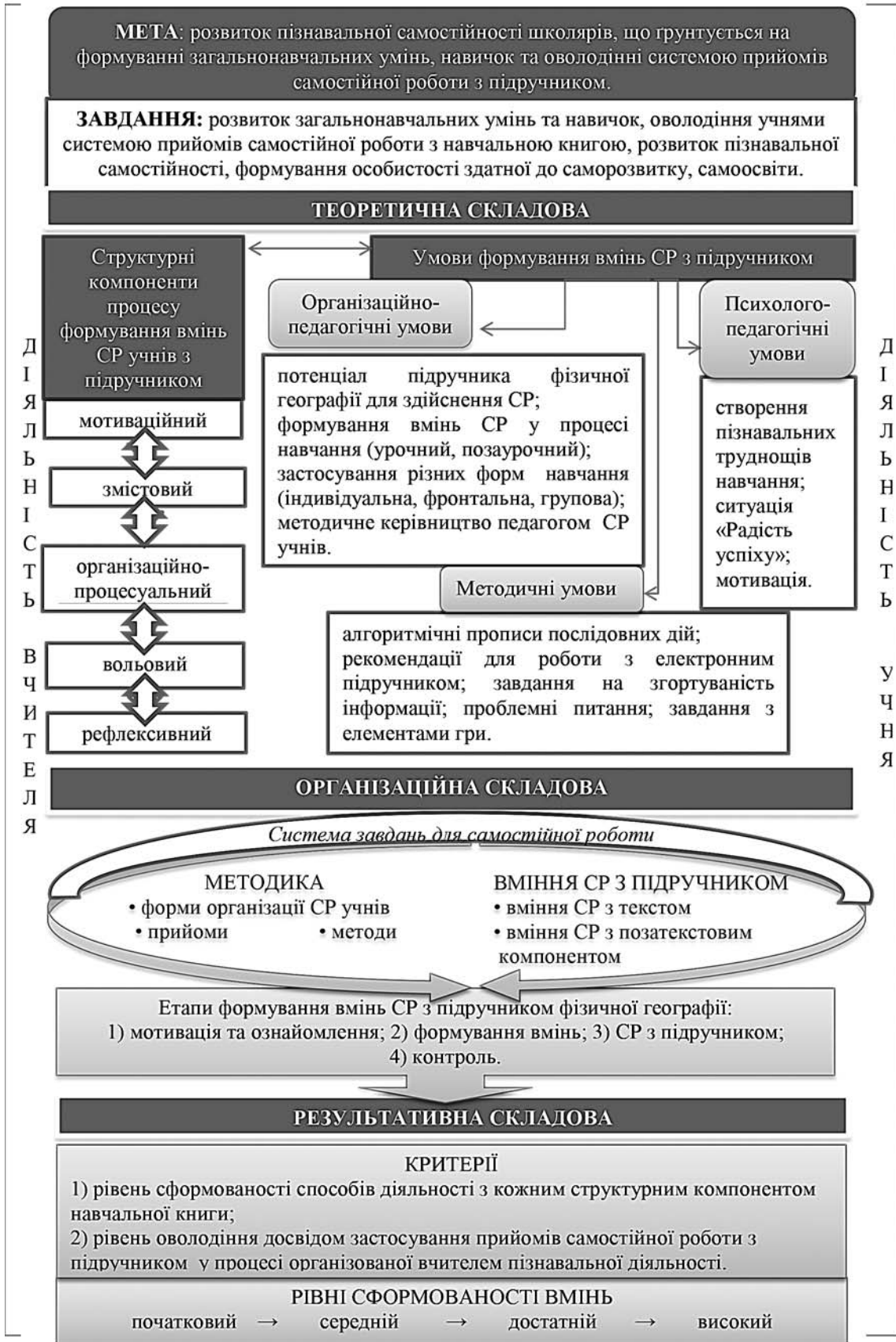

Рис. 1. Модель формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії

можуть бути досягнуті, якщо учень сам не контролює свої дії. Самоконтроль є одним із основних структурних елементів самостійної роботи.

Результативність будь-якої діяльності багато в чому визначається її умовами. У великій сукупності показників умов навчання вчені виділяють ті, від яких насамперед залежить успішність цілеспрямованого процесу передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності: організаційно-педагогічні, психолого-педагогічні та методичні умови. Охарактеризуємо організаційно-педагогічні умови у рамках нашого дослідження.

Беззаперечно, результативність та зменшення витрат часу у формуванні вмінь самостійної роботи забезпечується використанням арсеналу різноманітних засобів навчання, серед яких провідну роль відіграє *підручник*. Це комплексна інформаційна модель, що відображає елементи педагогічної системи (цілі, зміст навчання і виховання, дидактичні процеси, організаційні форми навчання) та дозволяє втілити їх на практиці [1].

Потенціал сучасного підручника з географії для здійснення учнями самостійної навчальної діяльності має передбачати доступне змістове наповнення та наявність прийомів для здійснення ефективної самостійної роботи. Сюди слід віднести вміщені у підручнику поради та настанови для учнів щодо того, як працювати з підручником; використовувати його текстовий компонент, рубрики, які допомагають орієнтуватися у змісті, визначають послідовність і види навчальної діяльності; як послуговуватися алгоритмами щодо виконання певних операцій і дій, вміщення пам'яток, інструкцій; наявність завдань для самоконтролю, зразків виконання завдань різних типів; ілюстрацій, карт, узагальнюючих таблиць, схем, термінологічного словника, предметного покажчика, що сприяють кращому засвоєнню знань та формуванню вмінь тощо; перелік навчальних досягнень, що дає учневі можливість ознайомитися з основними вимогами до знань і вмінь, які потрібно буде досягти в ході опрацювання матеріалу підручника.

Другою складовою організаційно-педагогічних умов є формування вмінь самостійної роботи в *процесі навчання*, що поєднує діяльність вчителя географії – навчання та діяльність школярів – учіння. Учтель організовує самостійну діяльність учнів з навчальною книгою та окремими її складовими на різних етапах уроку (на етапі підготовки до сприйняття нового матеріалу, під час його опрацювання, на етапі

закріплення вивченого) та в позаурочний час. Формування умінь самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії, охоплюючи весь навчально-виховний процес, починається на уроці та продовжується вдома.

Третьою складовою організаційно-педагогічних умов є застосування різних *форм навчання*. Вони визначають зовнішню сторону взаємодії учасників процесу навчання. За формою організації виділяють самостійну роботу: 1) фронтальну (всі учні виконують одне завдання); 2) групову (учні розділені на групи для виконання навчального заняття); 3) парну; 4) індивідуальну (кожен учень виконує окреме завдання).

Поняття «самостійна робота» учнів у сучасній дидактиці обов'язково співвідноситься з організаційною роллю вчителя. Керівні функції педагога при такій організації навчання стають складнішими і вимагають більш високої майстерності. Самостійна робота організовується як виконання певних завдань, над якими учні працюють без безпосередньої участі вчителя. Тому четвертою складовою організаційно-педагогічних умов ми визначаємо *методичне керівництво педагога самостійною роботою учнів*.

Учителю необхідно вводити в освітній процес навчання школярів різноманітні методи і прийоми самостійної роботи, складати завдання з поступовим наростанням ступеня самостійності, консультувати, консультувати учнів, привчати їх до самоконтролю, вивчати їх розвиток з урахуванням індивідуальності кожного, а також виховувати у них активність, самостійність і ініціативність як риси їх особистості [2].

На основі аналізу науково-педагогічних джерел можливо обґрунтувати, що формування умінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії буде ефективним якщо педагог враховує *психолого-педагогічні умови*.

Зацікавленість у здійсненні певної діяльності проявляється лише в умовах постійного інтелектуального напруження. Навчальний матеріал, що подається у готовому для засвоєння вигляді сухого фактажу, не вимагає такого напруження, не стимулює допитливість. Тому однією із умов виникнення пізнавального інтересу, стимулом до діяльності є *створення пізнавальних труднощів навчання* та їх подолання. Але складність навчального матеріалу і навчального завдання приводить до підвищення інтересу тільки тоді, коли вона для учня посильна, переборна, тобто така, яку він в змозі самостійно подолати, інакше інтерес швидко знижується [5]. Вважаємо, що створення

пізнавальних труднощів навчання у формі проблемних ситуацій є ефективним засобом формування вмінь самостійної роботи.

Повний цикл розумових операцій від виникнення проблемної ситуації до вирішення проблеми має декілька етапів: виникнення проблемної ситуації, усвідомлення сутності пізнавальних труднощів і постановка проблеми, знаходження способу вирішення шляхом здогадки або висунення припущень і обґрунтування гіпотези, доведення гіпотези, перевірка правильності вирішення проблеми. Пізнавальна діяльність учнів може вважатися самостійною лише в тому випадку, якщо вони у ситуації, що виникла, самостійно проходять всі або основні етапи розумового процесу, які вимагають активного розумового пошуку [7, с. 17].

Наступною складовою психолого-педагогічних умов формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником є *створення ситуації «Радість успіху»*, що є одним із найважливіших компонентів особистісно орієнтованого навчання. Ситуація успіху – це цілеспрямований, спеціально організований комплекс умов, що дає змогу учневі досягти значних результатів у діяльності, які супроводжуються позитивними емоційними, психологічними переживаннями [4]. Модель ситуації успіху розглядається як поєднання умов, що забезпечує виконання навчального завдання; емоційний підйом учня, переживання ним радості від досягнутого результату; визнання досягнень особистості, подальша активізація її діяльності.

Охарактеризуємо наступний компонент психолого-педагогічних умов – *формування позитивного мотиваційного підґрунтя* пізнавальної самостійності школярів. Мотиваційний чинник постає одним із найважливіших аспектів проблеми самостійної роботи учнів основної школи. У підлітків зміцнюються пізнавальні мотиви, підвищується інтерес до нових знань. Прагнення до самостійності викликає негативне ставлення до передачі знань у готовому вигляді, використання репродуктивних методів навчальної діяльності. Через мотивацію як компонент навчальної діяльності можна зрозуміти ставлення учнів до навчання [8, с. 18].

Акцентуючи увагу на мотиваційному компоненті формування вмінь самостійної роботи з підручником фізичної географії, ми вважаємо, що кожний вид діяльності, спрямований на роботу з підручником, повинен супроводжуватися відповідною мотивацією. Завдання, які пропонують учням для самостійного опрацювання, повинні зацікавлювати їх. Це досягається завдяки

новизні матеріалу, незвичній формі, змісту, через розкриття практичного значення запропонованої задачі або методу, яким потрібно оволодіти [10, с. 174].

Розглянувши організаційно-педагогічні та психолого-педагогічні умови ефективного формування вмінь самостійної роботи, визначимо комплекс *методичних умов*. Це сукупність обставин, можливостей та вимог освітнього процесу, що є результатом відбору та впровадження методів навчання, спрямованих на досягнення мети формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії.

Однією з найважливіших методичних умов формування культури розумової праці та вмінь самостійної роботи, що активізує процесуальну сторону навчання, є *використання алгоритмів у роботі з підручником фізичної географії*. Адже алгоритми допомагають не лише ефективно засвоювати географічні факти, а й орієнтують школяра на опанування необхідними навичками, уміннями здобуття та використання інформації у різних практичних ситуаціях. Алгоритмічні прописи – це вказівки послідовних дій у роботі з підручником, виконання яких приводить до вирішення поставленої задачі, досягнення мети. В алгоритмах прописана послідовність дій з окремими компонентами підручника та з декількома одночасно, які учень виконує індивідуально. Використання алгоритмів сприяє розвитку основних когнітивних процесів, засвоєнню способів переносу інтелектуальних умінь із одної ситуації на іншу, удосконаленню видів творчих робіт (складання плану, конспекту, тез) та загальнонавчальних умінь.

Алгоритми використовують і в роботі з електронними підручниками, які для педагогів та учнів постають новою освітньою реальністю. Електронні версії підручників дозволяють використовувати переваги мультимедійних елементів, інтерактивних посилань, що розширюють та доповнюють зміст традиційних паперових видань. Зрозуміло, що вміння працювати з підручником не приходить до школярів саме по собі, йому треба систематично навчати, використовуючи *систему рекомендацій* та вказівок.

Використання рекомендацій у роботі з електронним підручником географії є запорукою оволодіння школярами індивідуальними стратегіями самонавчання, формування в них методичного підходу до вибору і використання можливостей компонентів інформаційно-комунікативних технологій з метою постійного оновлення та удосконалення знань, умінь та навичок. У методичних рекомендаціях необхідно

звертати увагу на рівень доступності матеріалу, що пропонується, навички роботи з програмним забезпеченням, електронним контентом, можливості виконання інтерактивних завдань. Основною ознакою сформованості культури читання є здатність структурувати інформацію. Не настільки важливо прочитати якомога більше тексту, важливіше якісно опрацювати та зрозуміти його.

Розвиток операцій аналізу, синтезу, узагальнення здійснюється у процесі *згортання прочитаного* – графічного виразу текстового та позатекстового компонентів навчального посібника. Роблячи виписки окремих понять, фактів, визначень, різноманітних даних, учень краще засвоює найважливіші географічні відомості, встановлює причинно-наслідкові зв'язки. Використання прийомів графічної організації матеріалу (згортання інформації) є запорукою та необхідною умовою успішного формування вмінь самостійної роботи з підручником фізичної географії. Прийомами смислового згортання змісту тексту є його оптимізація шляхом створення кластерів-схем, плану, тез, конспекту, оформлення таблиць, різноманітних моделей, висновків тощо.

Зупинимося на наступній умові – *використання проблемних питань*. Вони вимагають від учнів прояву самостійності та творчості у здобутті нової географічної інформації, адже на них не можна відповісти по аналогії за наявним зразком. Використання у навчальному процесі підручників з проблемним викладом інформації, проблемними питаннями та завданнями сприяє підвищенню пізнавальної активності учнів, свідомому опануванню знаннями. Крім того, з'являється можливість засвоїти алгоритм вирішення проблемних ситуацій, аналізувати надані факти та реалізувати ці способи діяльності для самостійних досліджень.

В умовах проблемного навчання розвиток самостійності школяра можна охарактеризувати як перехід від дій, що виконуються за інструкціями вчителя, до самостійного виокремлення важливих питань у матеріалі підручника; від дій, виконання яких потребує вже засвоєних способів і прийомів, до самостійного пошуку вирішення завдання і далі до вироблення уміння самостійно бачити проблеми і досліджувати їх.

Творчою формою здійснення навчання географії є *використання навчальних ігор та різних ігрових прийомів*, які дають змогу активізувати самостійну роботу учнів у процесі роботи з навчальною книгою. Ігри не тільки сприяють кращому запам'ятовуванню матеріалу та формуванню вмінь, але й

викликають інтерес до навчання. Вони є тим методом навчання, що вчить учня діяти самостійно за певними нормами, бути уважним, проявляти наполегливість та терпіння, досягати успіху. Засвоєння географічної інформації та набуття вмінь здійснюється у процесі розв'язання навчальної проблеми, що визначається грою. Ігрові завдання становлять навчальні завдання репродуктивного та творчого характеру для роботи з інформацією компонентів підручника, що мають ігровий задум, передбачають здійснення ігрових дій за визначеними правилами.

Організаційна складова моделі формування досліджуваних умінь пов'язана з виділенням складових умінь самостійної роботи з підручником, що впливають із його структури; характеристикою методичних засад, що допомагають налагодити процес ефективного засвоєння географічних знань та формування предметних умінь за допомогою спеціально організованої самостійної роботи учнів з підручником; створенням системи завдань для самостійної роботи з навчальною книгою, пошуком можливості впровадження методичної системи формування вмінь в навчальний процес.

Уміння самостійної роботи з підручником фізичної географії інтегрує в собі здатність учнів самостійно використовувати його текстовий та позатекстовий компоненти (апарат орієнтування, ілюстративний матеріал, методичний апарат) у навчальній діяльності.

Методика формування досліджуваних умінь охоплює визначені методичні умови, форми, методи і прийоми, способи контролю та самоконтролю самостійної діяльності учня з підручником. Для того, щоб ефективно втілити визначені методичні умови, вчителю необхідно систематично планувати самостійну діяльність та фіксувати досягнення учнів у роботі з окремими компонентами навчальної книги; роз'яснювати зміст та практичне значення кожного способу діяльності; застосовувати інструкції, алгоритмічні прописи послідовних дій, рекомендації для роботи як з традиційним, так і з електронним підручником; раціонально підбирати завдання та вправи до розділів та тем курсів фізичної географії з урахуванням можливості формування різноманітних способів самостійної діяльності з навчальною книгою; контролювати самостійну діяльність учнів та стимулювати їх самоцінну.

Засобом формування вмінь самостійної роботи є система диференційованих завдань з підручником, які призначені для активізації пізнавальних процесів; вивчення

географічного матеріалу, набуття умінь та навичок; практичного використання засвоєного в нових, змінюваних ситуаціях; розвитку і закріплення умінь самостійної роботи з підручником.

Методика самостійної роботи з підручником фізичної географії включає чотири послідовних етапи. Перший етап мотивації та ознайомлення передбачає спільну діяльність вчителя та учня. Метою педагога є захоплення, стимулювання особистісно-значущих мотивів школярів до пізнавальної діяльності з використанням підручника. Він створює належні педагогічні передумови та навчає основним прийомам роботи з апаратом орієнтування підручника.

На другому етапі відбувається формування умінь самостійної роботи з підручником на основі системи завдань та вправ різнопланового характеру, що застосовуються інтегровано для роботи з різними складовими навчальної книги та спрямовані на формування окремих складових компонентів вміння.

Під час третього етапу учні самостійно працюють з навчальною книгою, вирішуючи завдання за методичними вказівками педагога.

Четвертий етап (контролюючий) включає визначення результативності проведеної вчителем педагогічної роботи та навчально-пізнавальної діяльності учнів у режимі самостійної роботи. Це дозволяє виявити індивідуальний характер самостійної роботи та скорегувати її в правильному руслі. Важливо, щоб контроль здійснювався не тільки вчителем, але й учнем. Саме під час самоконтролю визначаються цілі діяльності, здійснюються операції самооцінки, порівнюються результати своєї роботи з наданими зразками, відбувається корегування і покращення виконуваної діяльності, учень свідомо опановує необхідні вміння і навички.

Результативна складова передбачає визначення дієвості спільної праці педагога й учнів, сформованості вмінь самостійної роботи з підручником. Для оцінки розвитку ключових умінь нами були розроблені критерії сформованості вмінь самостійної роботи учнів 6–8 класів з підручником географії:

– рівень сформованості способів діяльності, алгоритмів, прийомів самостійної пізнавальної діяльності при роботі з підручником, що включають низку складових умінь, які забезпечують можливість роботи з кож-

ним структурним компонентом навчальної книги (текстовим та позатекстовим);

– рівень оволодіння досвідом застосування прийомів самостійної роботи з підручником у процесі організованої вчителем пізнавальної діяльності: самоорганізація навчальної праці; дотримання вимог виконання запропонованих завдань; швидкість виконання, вирішення навчальних задач.

На основі критеріїв потрібно визначити рівні сформованості умінь самостійної роботи учнів з підручником. Ми виділяємо чотири рівні розвитку вмінь самостійної роботи з підручником: низький, середній, достатній, високий.

Висновки з проведеного дослідження. Розроблена модель надає, на наш погляд, загальні уявлення щодо того, якими шляхами можливо формувати вміння самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії. Від майстерності педагога раціонально використовувати методичний потенціал підручника залежатиме інтерес кожного школяра географічною наукою, змістом навчальних видань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.
2. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках / Б.П. Есипов. – М. : Учпедгиз, 1961. – 239 с.
3. Жарова Л.В. Организация самостоятельной учебно-познавательной деятельности учащихся / Л.В. Жарова. – Л. : ЛГПИ, 1986. – 79 с.
4. Калошин В.Ф. Як створювати ситуацію успіху в навчанні / В.Ф. Калошин, Д.В. Гоменюк // Завучу усе для роботи. – 2012. – № 5–6. – С. 46–53.
5. Кравчук Л.В. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів / Л.В. Кравчук // Сучасна школа України. – 2012. – № 2. – С. 10–15.
6. Новиков А.М. Педагогика: словарь системы основных понятий / А.М. Новиков. – М. : Издательский центр ИЭТ, 2013. – 268 с.
7. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе: Книга для учителей / М.И. Махмутов. – М. : Просвещение, 1977. – 240 с.
8. Покась Л.А. Методика формування навчальних компетенцій на уроках географії у 8 класі / Л.А. Покась, Я.В. Гапон // Географія та економіка в сучасній школі. – 2013. – № 10. – С. 18–20.
9. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи : [підручник для студентів педагогічних факультетів] / О.Я. Савченко. – К. : Видавництво гуманітарної літератури «Абрис», 1997. – 389 с.
10. Шарко В.Д. Сучасний урок: технологічний аспект : [посібник для вчителів і студентів] / В.Д. Шарко. – К. : б. в., 2006. – 220 с.